ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 34 (2013)

Δελτίον ΧΑΕ 34 (2013), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη (1961-2010)

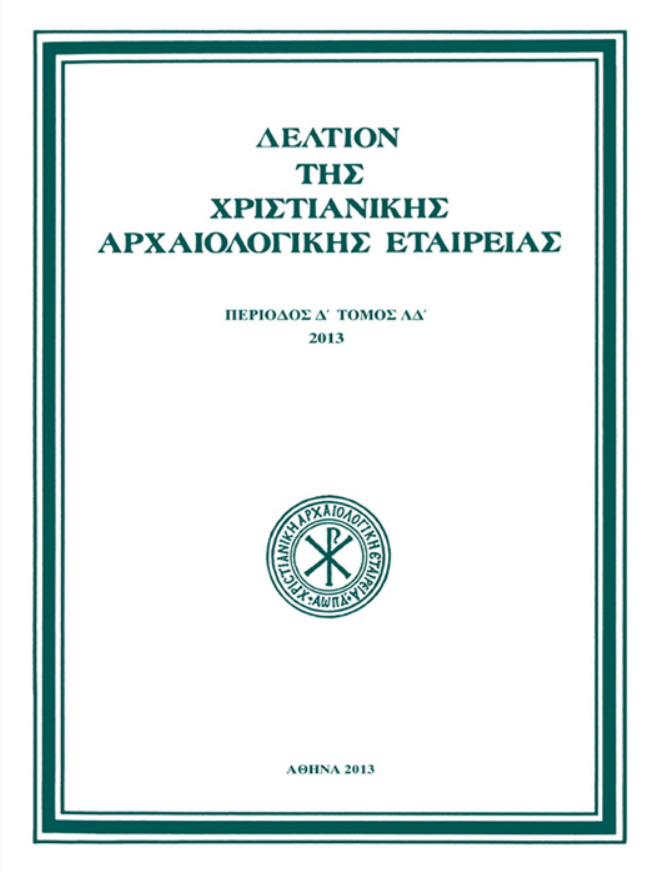

Νεότερα για τον Ακάκιο Αμπελικό, «δεύτερο κτήτορα» της μονής Δαφνίου (16ος αι.), και τα μεταβυζαντινά τέμπλα του καθολικού

Γιώργος ΠΑΛΛΗΣ

doi: 10.12681/dchae.1728

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΛΛΗΣ Γ. (2013). Νεότερα για τον Ακάκιο Αμπελικό, «δεύτερο κτήτορα» της μονής Δαφνίου (16ος αι.), και τα μεταβυζαντινά τέμπλα του καθολικού. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, *34*, 311–322. https://doi.org/10.12681/dchae.1728

Γιώργος Πάλλης

ΝΕΟΤΕΡΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΚΑΚΙΟ ΑΜΠΕΛΙΚΟ, «ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΤΗΤΟΡΑ» ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΔΑΦΝΙΟΥ (16ος αι.), ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΤΕΜΠΛΑ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ*

Μια ανέκδοτη νοταριακή πράξη του 1542 από την Κέρκυρα και δύο κρητικά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 1549, τα οποία δημοσιεύτηκαν πρόσφατα και αφορούν στην παραγγελία ενός ξυλόγλυπτου τέμπλου για το καθολικό της μονής Δαφνίου, παρέχουν στοιχεία για μια νέα αποτίμηση της παρουσίας και της συμβολής του μοναχού Ακακίου Αμπελικού στην αναβίωσή της ως ορθόδοξου μοναστηριού. Με την ίδια αφορμή, εξετάζεται η εξέλιξη των τέμπλων του καθολικού κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, με έμφαση στο μόνο για το οποίο διαθέτουμε επαρκή στοιχεία, το κτιστό τοιχογραφημένο που κατασκευάστηκε πιθανότατα το 18ο αιώνα και διατηρήθηκε μέχρι τα μέσα του 19ου, πιθανώς ως το 1853, οπότε το διαδέχθηκε το τελευταίο, ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού.

An unpublished notarial act of 1542 from Corfu and two Cretan contracts of 1549, which were recently published and concern the commission of a wood-carved iconostasis for the katholikon of Daphni monastery, provide information for reassessing the monk Akakios Ambelikos' presence and contribution in reinstating Daphni as an Orthodox monastery. The evolution of the katholikon's iconostasis during the post-Byzantine period is also examined, with an emphasis on the only one we have sufficient details about, the built painted iconostasis created in the 18th century and preserved until the mid 19th, possibly until 1853, when the final wood-carved iconostasis of the church replaced it.

Η μονή Δαφνίου κέντριζε ιδιαίτερα την επιστημονική σκέψη του Τίτου Παπαμαστοράκη. Ο θάνατός του στέρησε τη μελέτη του πολυσήμαντου αυτού μνημείου από τη διεισδυτική ματιά και τις πρωτότυπες ιδέες που διέκριναν το έργο του. Ως μικρό ανάθημα στη μνήμη του, εξετάζουμε στο παρόν κείμενο δύο πτυχές της μεταβυζαντινής φάσης του Δαφνίου: το πρόσωπο του αυτοαποκαλούμενου δεύτερου κτήτορα και ανακαινιστή της μονής, όπως φωτίζεται μέσα από νέες μαρτυρίες της δράσης του, και τα τέμπλα που κόσμησαν το καθολικό της κατά την περίοδο αυτή.

Λέξεις κλειδιά
Μεταβυζαντινή περίοδος, Αττική, μονή Δαφνίου, δεύτερος κτήτορας, τέμπλα.

Keywords
Post Byzantine period, Attica, Daphni monastery, second founder, iconostases.

* Οφείλω θερμές ευχαριστίες στο φίλο Γεράσιμο Παγκράτη, επίκουρο καθηγητή στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο οποίος μου υπέδειξε το ανέκδοτο κερκυραϊκό έγγραφο για το μοναχό Ακάκιο, και στην αναπληρώτρια διευθύντρια των ΓΑΚ Αρχείων Νομού Κέρκυρας Σοφία Αικατερίνη Πανταζή για την παραχώρηση ψηφιακού αντιγράφου του. Ευχαριστώ, επίσης, το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο για την παραχώρηση της φωτογραφίας ΧΑΕ 1781 του Αρχείου Γ. Λαμπάκη, την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος για την άδεια δημοσίευσης της Εικ. 5, καθώς και το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης για την άδεια δημοσίευσης των Εικ. 4 και 6. Χρήσιμες παρατηρήσεις στο παρόν κείμενο έκαναν οι φίλοι συνάδελφοι Δημήτρης Λιάκος και Γιάννης Βαξεβάνης, τους οποίους ευχαριστώ και από εδώ.

Ο Ακάκιος Αμπελικός

Είναι γνωστό ότι το Δαφνί, στο οποίο κατά τη φραγκοκρατία είχε εγκατασταθεί ρωμαιοκαθολική αδελφότητα του τάγματος των Κιστερκιανών, ανασυστήθηκε ως ορθόδοξη μονή λίγο πριν από τα μέσα του 16ου αιώνα[1] (Εικ. 1). Την πρωτοβουλία φαίνεται πως είχε ένας μοναχός με το όνομα Ακάκιος, ο οποίος στις μοναδικές μέχρι πρότινος γραπτές μαρτυρίες της δράσης του παρουσιάζεται ως «οἰκονόμος ... καὶ πρῶτος ἀνακινιασθὴς»[2] και «οἰκονώμως ... καὶ πρῶτος ἀνακαινηστὴς καὶ δεύτερος κτήκτωρας»[3] του μοναστηριού της Θεοτόκου της Δαφνιώτισσας στην Αθήνα. Οι μαρτυρίες αυτές χρονολογούνται στο έτος 1545, όταν ο Ακάκιος ταξίδεψε στην Κέρκυρα και την Κεφαλονιά. Στην ίδια περίοδο, το 16ο αιώνα, τοποθετούνται οι εκτεταμένες οικοδομικές επεμβάσεις και προσθήκες στο καθολικό, στα κελλιά που περιβάλλουν την αυλή στα νότιά του και στην ανατολική πύλη της μονής[4], οι οποίες τεκμηριώνουν μια ευρείας κλίμακας κτηριακή ανασυγκρότησή της και μπορούν, σύμφωνα με τις περισσότερες ενδείξεις, να προσγραφούν στη δραστηριότητα του Ακακίου.

Ένα ανέκδοτο έγγραφο από τον κώδικα του νοταρίου της Κέρκυρας Μιχαήλ Γλαβά (Γ 54, fol. 104r), που φυλάσσεται στα Αρχεία Νομού Κέρκυρας των ΓΑΚ, μεταθέτει κατά τρία χρόνια νωρίτερα τη γνωστή δραστηριότητα του Ακακίου. Πρόκειται για μία πράξη της 3ης Νοεμβρίου 1542, από την οποία προκύπτει ότι ο μοναχός Ακάκιος, οικονόμος της μονής της Θεοτόκου «τῆς δαφνηότισας» ήρθε στο νησί για να επιλύσει το ζήτημα της επιστροφής των χρημάτων που είχε καταβάλει ο ίδιος ή η μονή για την εξαγορά του αιχμαλώτου ιερομονάχου Ιωσήφ Μαυρομάτη. Φαίνεται πως ο τελευταίος αρνούνταν να τα επιστρέψει, αθετώντας ίσως μια αρχική συμφωνία, και γι' αυτό το λόγο ο Ακάκιος προσέφυγε στην ανώτερη εκκλησιαστική αρχή, τον πρωτόπαπα της Κέρκυρας, ο οποίος καθόρισε τον τρόπο αποπληρωμής. Στο έγγραφο δεν διευκρινίζονται ο χρόνος και ο τόπος της εξαγοράς, που θα παρείχαν περισσότερα στοιχεία για τις κινήσεις του οικονόμου του Δαφνίου.

Πρόσφατα δημοσιεύθηκαν από τον Θεοχάρη Δετοράκη δύο έγγραφα από τον κώδικα του νοταρίου του βενετοκρατούμενου Χάνδακα Μιχαήλ Μαρά σχετικά με την παραγγελία ενός ξυλόγλυπτου τέμπλου για τη μονή του Δαφνίου[5]. Το πρώτο, που συντάχθηκε στις 20 Φεβρουαρίου του 1549 στον Χάνδακα, είναι η ακυρωτική πράξη ενός αρχικού συμφωνητικού μεταξύ του Ακακίου και του *μαραγγοῦ* Γεωργίου Μπαρότση. Με το δεύτερο, ο Ακάκιος συνήψε νέο συμφωνητικό με τον τεχνίτη Ιωάννη Σκορδίλη, το οποίο υπογράφηκε στις 4 Απριλίου του ίδιου έτους.

Τα δύο κρητικά έγγραφα συνεισφέρουν κατ' αρχάς τη λανθάνουσα μέχρι τη δημοσίευσή τους πλήρη ταυτότητα του αυτοαποκαλούμενου ανακαινιστή και δεύτερου κτήτορα του Δαφνίου: *Ἀκάκιος Ἀμπελικός, τοῦ ποτὲ κυρ Ἰωάννου.* Η καταγωγή του είναι άγνωστη· ο Δετοράκης υποθέτει ότι ήταν πιθανότατα Κρητικός[6]. Το επώνυμό του δηλώνει αυτόν που ασχολείται με την αμπελουργία ή φυλάει αμπέλια και με τη δεύτερη σημασία απαντά στην Κρήτη και τον Άθω[7]. Τα μαρτυρούμενα ταξίδια του στα Επτάνησα υποδεικνύουν μια ευχέρεια ως προς τις μετακινήσεις σε βενετοκρατούμενες περιοχές. Τα στοιχεία αυτά μπορούν να θεωρηθούν ως ενδείξεις υπέρ της υποτιθέμενης κρητικής καταγωγής του μοναχού.

---

[1] Για τη μονή Δαφνίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, βλ. Γ. Πάλλης, *Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά την μεταβυζαντινή περίοδο. Οικισμοί, οδικό δίκτυο και μνημεία, Μεταβυζαντινά Μνημεία* 1, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2009, 469 481, εικ. 248 253, όπου αναλυτική βιβλιογραφία, και ο ίδιος, «Μαρτυρίες για τη μονή Δαφνίου σε κείμενα Ευρωπαίων περιηγητών», *ΕΕΒΣ* ΝΓ΄ (2007 2009), 127 138.

[2] Σπ. Λάμπρος, «Κερκυραϊκὰ ἔγγραφα ἀνέκδοτα», *ΝΕ* 7 (1910), 464 465.

[3] Γ. Η. Πεντόγαλος, «Πληροφορίες γιὰ τὴ μονὴ τοῦ Δαφνίου ἀπὸ ἀνέκδοτο Κεφαλονίτικο ἔγγραφο τοῦ ΙΣΤ΄ αἰ.», *Παρνασσὸς* ΙΗ΄ (1976), 71, στ. 2 3.

[4] Για σύνοψη των επεμβάσεων αυτών, με αναλυτική βιβλιογραφία, βλ. Πάλλης, *Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου,* ό.π., 474 479. Νέα στοιχεία για τη χρονολόγηση των κελλιών προέκυψαν κατά τις εργασίες αποκατάστασης των καταστροφών που υπέστησαν στο σεισμό του 1999 (Ε. Γκίνη Τσοφοπούλου, *ΑΔ* 56 59 (2001 2004), Χρονικά, Β΄1, Αττική, 505).

[5] Θ. Δετοράκης, «Ένας κρητικός ξυλογλύπτης στη μονή Δαφνίου», στο Ό. Γκράτζιου Χ. Λούκος (επιμ.), *Ψηφίδες. Μελέτες ιστορίας, αρχαιολογίας και τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland,* Ηράκλειο 2009, 283 287. Έχει προηγηθεί η διπλωματική έκδοση του πρώτου εγγράφου, βλ. Μ. Γ. Δρακάκης (επιμ.), *Μιχαήλ Μαράς νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149,* τ. Α΄ (16/1 30/3/1549), Ηράκλειο 2004, 182, αριθ. 193.

[6] Δετοράκης, ό.π., 283.

[7] *Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς,* τ. Α΄, ἐν Ἀθήναις 1933, 27. Για την περίπτωση της Κρήτης, βλ. επίσης Κ. Γ. Τσικνάκης (επιμ.), *Il miglior vino del mondo. Το κρητικό κρασί στις αρχειακές πηγές της βενετοκρατίας,* Γαζί 2005, 43, έγγρ. αριθ. 7.

*Εικ. 1. Μονή Δαφνίου. Άποψη σε λιθογραφία του Theodore du Moncel (*Vues pittoresques des monuments d'Athènes*, Παρίσι 1845). Η απεικόνιση αποτυπώνει τη μεταβυζαντινή μορφή του συγκροτήματος, μετά από τις καταστροφές της Επανάστασης του 1821.*

Ο Ακάκιος αναφέρεται στο κερκυραϊκό και τα κρητικά έγγραφα ως *οἰκονόμος* της μονής, ιδιότητα με την οποία εμφανίζεται, όπως ήδη σημειώθηκε, το 1545 στην Κέρκυρα και την Κεφαλονιά. Η εκκλησιαστική του σταδιοδρομία πριν και μετά από το διάστημα αυτό δεν είναι γνωστή. Τα νέα τεκμήρια της παρουσίας του στην Κέρκυρα και την Κρήτη, σε συνδυασμό με τις παλαιότερες ειδήσεις, συγκροτούν πάντως την εικόνα ενός δραστήριου κληρικού, που ταξίδευε στις βενετοκρατούμενες περιοχές για υποθέσεις του μοναστηριού: στις 3 Νοεμβρίου 1542 βρισκόταν στην Κέρκυρα για να διευθετήσει το ζήτημα της επιστροφής των χρημάτων της εξαγοράς του ιερομονάχου Ιωσήφ Μαυρομάτη· στις 13 Ιουνίου 1545 βρισκόταν πάλι στην Κέρκυρα, όπου παρέστη στην υπογραφή ενός συμβολαίου αφιέρωσης ακίνητων και κινητών περιουσιακών στοιχείων από τον Θωμά Στασινό στη μονή[8], στις 29 Αυγούστου του ίδιου χρόνου ήταν στην Κεφαλονιά, όπου συμφώνησε την εγγραφή του Ευσταθίου Ρούσιου στους μοναχούς του Δαφνίου και την αφιέρωση της περιουσίας του στη μονή[9]. Στην Κρήτη ταξίδεψε πριν από τις 20 Φεβρουαρίου του 1549 και παρέμεινε τουλάχιστον έως τις 4 Απριλίου του ίδιου έτους, ημερομηνίες υπογραφής των δύο εγγράφων. Η κινητικότητα αυτή μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο Ακάκιος θα πραγματοποίησε και άλλα ταξίδια, για τα οποία δεν έχουμε προς το παρόν ειδήσεις[10]. Αν και δεν υπάρχει ρητή μαρτυρία, φαίνεται πολύ πιθανό ότι ο ανακαινιστής της μονής πήγε στην Κρήτη ειδικά για να παραγγείλει νέο ξυλόγλυπτο τέμπλο για το καθολικό της. Το νησί ήταν τότε το πιο σημαντικό κέ-

[8] Λάμπρος, ό.π. (υποσημ. 2), 464 465.

[9] Πεντόγαλος, ό.π. (υποσημ. 3), 69 73.

[10] Την υπόθεση αυτή ενισχύει η πρόβλεψη του συμφωνητικού ο Ρούσιος να τον συνοδεύει στα ταξίδια του: «καὶ ὅνταν ἤθελλε ὑπάγη ὁ ἄνοθεν οἰκονόμος εἰς δουλία τοῦ μοναστηρίου νὰ ἔχη καὶ αὐτὸν σήντροφων ὅπου τὸν ἤθελαν πέψει ἡ πατέρες νὰ ἦν ὁμοῦ ἡ δύο» (στο ίδιο, 71, στ. 15 16).

ντρο εκκλησιαστικής ξυλογλυπτικής στον ελλαδικό χώρο, από το οποίο ταξίδευαν τεχνίτες ή εξάγονταν έργα σε ορθόδοξους ναούς και μονές στα Επτάνησα, στα νησιά του Αρχιπελάγους, στο Άγιον Όρος, στη Μέση Ανατολή (Άγιοι Τόποι, Σινά, Κάιρο) και σε ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού[11]. Το γεγονός ότι ο Ακάκιος αποφάσισε να ακυρώσει το πρώτο συμβόλαιο με τον Μπαρότση, ο οποίος είχε ήδη ξεκινήσει την εργασία, και να αναθέσει το τέμπλο σε άλλο τεχνίτη, δείχνει ότι αναζητούσε το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα, δίχως μάλλον να υπολογίζει το χρόνο και το κόστος[12]. Η δαπάνη του τέμπλου, σύμφωνα με το δεύτερο συμφωνητικό, ανερχόταν σε 90 δουκάτα, χωρίς την αξία των υλικών (ξύλα, καρφιά και κόλλα), που όφειλε να τα προμηθεύσει ο παραγγελιοδότης[13].

Στο νέο συμφωνητικό που υπέγραψε ο Αμπελικός με τον Σκορδίλη υπάρχει σειρά αναφορών σε τμήματα τέμπλων ναών του Χάνδακα και του Ρεθύμνου, τα οποία θα αντέγραφε ο τεχνίτης στο νέο τέμπλο του Δαφνίου. Το στοιχείο αυτό υποδεικνύει ότι ο Ακάκιος επισκεπτόταν συστηματικά ναούς και συγκέντρωνε ιδέες για τη μορφή και το διάκοσμο του τέμπλου του μοναστηριού του. Η δραστηριότητά του αυτή, σε συνδυασμό με τη μνεία του στα κείμενα ως κτήτορα και ανακαινιστή, επιβεβαιώνει ότι ήταν ο βασικός συντελεστής των εκτεταμένων εργασιών ανασυγκρότησης της μονής. Η παραγγελία δε του τέμπλου προϋποθέτει ότι οι οικοδομικές επεμβάσεις στο καθολικό θα είχαν τότε ολοκληρωθεί και επομένως μπορούν πιθανότατα να τοποθετηθούν χρονικά στην πέμπτη δεκαετία του 16ου αιώνα.

Οι συνθήκες πάντως υπό τις οποίες ο Ακάκιος Αμπελικός ανέλαβε την πρωτοβουλία της αναβίωσης του Δαφνίου παραμένουν άγνωστες. Κατά την περίοδο της δράσης του τη μητρόπολη Αθηνών ποίμαναν ο Λαυρέντιος (1528-πριν από το 1550) και ο Κάλλιστος (1550-1564)[14], για ενδεχόμενη ανάμειξη των οποίων στην ανασύσταση της μονής δεν υπάρχει καμία είδηση. Δεν υπάρχει, επίσης, καμία μαρτυρία, σύγχρονη ή μεταγενέστερη, για αναγνώριση του Δαφνίου ως πατριαρχικού σταυροπηγίου, καθεστώς το οποίο απολάμβαναν οι σημαντικότερες μονές της Αττικής σε όλη σχεδόν τη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Αγνοούμε, τέλος, και την ταυτότητα του ηγουμένου της επί των ημερών του Ακακίου – ο πρώτος γνωστός επώνυμος επικεφαλής της αδελφότητας είναι ο κατά πολύ μεταγενέστερος Ανανίας Ζακληβάνης (†1772)[15].

Το ξυλόγλυπτο τέμπλο

Από την άποψη της ιστορίας του μνημείου, τα στοιχεία που περιέχουν τα δύο κρητικά έγγραφα παρουσιάζουν ενδιαφέρον ως προς την εικόνα της εξέλιξης των φραγμάτων του Ιερού Βήματος του καθολικού του Δαφνίου. Το αρχικό μεσοβυζαντινό τέμπλο των περί το 1080 χρόνων ήταν μια πολυτελής κατασκευή από λευκό και χρωματιστό μάρμαρο, που περιλάμβανε ξεχωριστά φράγματα για το Ιερό και τα παραβήματα και ανάμεσά τους, επάνω στα μέτωπα των ανατολικών πεσσών του ναού, δύο προσκυνητάρια με ανάγλυφα πλαίσια[16]. Ο διάκοσμός του περιλάμβανε θέματα κοινά στη μαρμαρογλυπτική της περιόδου, γεωμετρικά και φυτικά, ίσως δε και ψευδοκουφικά, σε χαμηλό ανάγλυφο. Σήμερα σώζονται μόνο σπαράγματα, με βάση τα οποία το αναπαρέστησε σχεδιαστικά ο Αναστάσιος Ορλάνδος[17] (Εικ. 2). Η χρονική στιγμή και οι συνθήκες καταστροφής αυτού του πρώτου τέμπλου είναι άγνωστες. Τα σωζόμενα τμήματά

[11] Η βασική βιβλιογραφία για το θέμα: Μ. Αβούρης, «Τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο τοῦ ναοῦ τῆς Φανερωμένης στὴ Ζάκυνθο, ἔργο τοῦ ξυλογλύπτη Μανιοῦ Μαγκανάρη ἀπὸ τὴν Κρήτη», *Κρητ-Χρον* ΚΕ΄ (1973), 218 222, πίν. Ζ΄ Η΄. Μ. Καζανάκη, «Ἐκκλησιαστικὴ ξυλογλυπτικὴ στὸ Χάνδακα τὸ 17ο αἰώνα. Νοταριακὰ ἔγγραφα (1606 1642)», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), 251 283. M. Chatzidakis, «Ikonostas», *RbK* III, στ. 350 352. Ε. Τσαπαρλῆς, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ἠπείρου 17ου-α΄ ἡμίσεως 18ου αἰ. Πρόστυπα ξυλόγλυπτα,* Ἀθήνα 1980, 19 25. Χ. Μ. Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700,* Αθήνα Γιάννινα 1986, σποραδικά. Μ. Καζανάκη Λάππα, «Ὁ ξυλόγλυπτος σταυρός τῆς Εὐαγγελίστριας τοῦ Λιβόρνου (1643) καί οἱ σταυροί ἐπιστυλίου στά κρητικά τέμπλα», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη,* τ. 1, Αθήνα 1991, 219 238, πίν. 113 118. Ν. Νικονάνος, «Τά ξυλόγλυπτα τοῦ Ἁγίου Ὄρους», *Θησαυροί τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, κατάλογος ἔκθεσης, Θεσσαλονίκη 1997², 259 260. Δ. Α. Λιάκος, «Έργα ξυλογλυπτικής στη μονή Ιβήρων του Αγίου Όρους (17ος και 18ος αιώνας)», *ΔΧΑΕ* Λ΄ (2009), 309 310. Ο ίδιος, «Η ξυλογλυπτική στο Άγιον Όρος τον 16ο αιώνα», στον παρόντα τόμο του *ΔΧΑΕ.*

[12] Σύμφωνα με το πρώτο έγγραφο, ο Μπαρότσης είχε λάβει προκαταβολή τριών και μισού δουκάτων, από τα οποία κράτησε ως αποζημίωση ένα και μισό όταν ακυρώθηκε η συμφωνία, για τη μέχρι τότε εργασία του (Δετοράκης, ό.π. (υποσημ. 5), 284, έγγρ. αριθ. 1, στ. 3 11).

[13] Στο ίδιο, 285, 2.22 28.

[14] Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἀπὸ τοῦ 1400 μέχρι τοῦ 1800,* τ. Α΄, ἐν Ἀθήναις 1902, 222 223.

[15] Στο ίδιο, τ. Β΄, 321.

[16] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, «Νεώτερα εὑρήματα εἰς τὴν μονὴν Δαφνίου», *ΑΒΜΕ* Η΄ (1955 1956), 77 84, εικ. 11 17.

[17] Στο ίδιο, 83, εικ. 16.

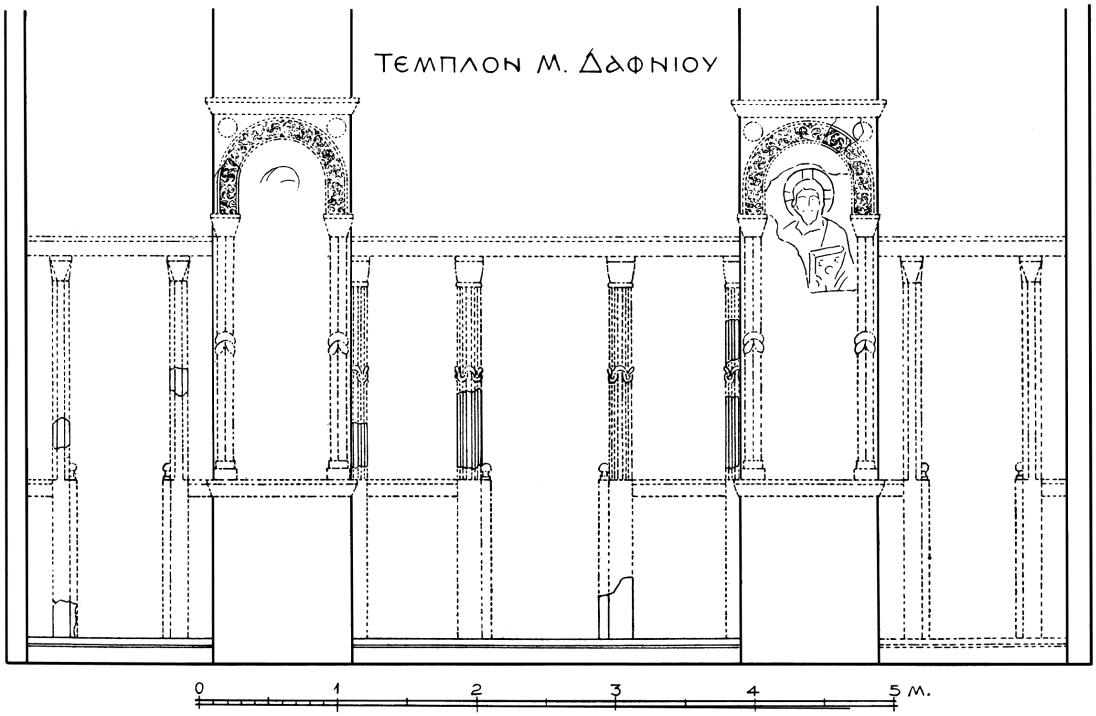

Εικ. 2. Μονή Δαφνίου. Το αρχικό τέμπλο του καθολικού (γύρω στο 1080), σε σχεδιαστική αναπαράσταση του Α. Κ. Ορλάνδου («Νεώτερα εὑρήματα εἰς τὴν μονὴν Δαφνίου», ΑΒΜΕ *Η΄ (1955-1956), 83, εικ. 16).*

του μαρτυρούν βίαιη θραύση, από καταστροφή φυσική ή ηθελημένη από ανθρώπινα χέρια. Η παραγγελία του νέου τέμπλου από τον Ακάκιο Αμπελικό το 1549 θέτει μάλλον ένα χρονικό όριο, πριν από το οποίο θα συντελέστηκε η καταστροφή αυτή[18]. Η περίπτωση να συνέβη στο διάστημα από την αποχώρηση των Λατίνων[19] μέχρι την ανακαίνιση της μονής μοιάζει αρκετά πιθανή, αλλά η έλλειψη σχετικών τεκμηρίων την καθιστά απλή εικασία.

Για το νέο ξυλόγλυπτο τέμπλο που παρήγγειλε ο Αμπελικός στην Κρήτη, οι μόνες διαθέσιμες πληροφορίες είναι αυτές του συμφωνητικού με τον Σκορδίλη. Δεν γνωρίζουμε αν η παραγγελία ολοκληρώθηκε και το έργο μεταφέρθηκε και τοποθετήθηκε στο ναό, καθώς δεν έχει διασωθεί κανένα τμήμα του ή άλλο ίχνος του στο μνημείο, ούτε υπάρχει κάποια σχετική επιβεβαίωση σε γραπτές πηγές. Η περιγραφή του στο συμφωνητικό παρέχει τα βασικά μορφολογικά χαρακτηριστικά του και παρουσιάζει ενδιαφέρον για την ορολογία των τεχνιτών της ξυλογλυπτικής κατά τα μέσα του 16ου αιώνα, η οποία είχε έντονες ιταλικές επιρροές[20]. Στο έγγραφο δεν γίνεται κανένας λόγος για τις δεσποτικές και τις υπόλοιπες εικόνες του τέμπλου· είναι άγνωστο αν ο Ακάκιος προχώρησε σε αντίστοιχη παραγγελία σε κάποιον Κρητικό ζωγράφο κατά την παραμονή του στο νησί.

Ανεξαρτήτως της τύχης του, η παραγγελία του τέμπλου του Δαφνίου στην Κρήτη αφενός επιβεβαιώνει τη φήμη

[18] Δεν θα πρέπει βέβαια να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να διατηρούνταν ακόμα στη θέση του μέρος ή όλο το αρχικό τέμπλο και το νέο να τοποθετήθηκε μπροστά του, όπως συμβαίνει για παράδειγμα σε καθολικά και άλλους ναούς του Αγίου Όρους [Λιάκος, «Έργα ξυλογλυπτικής», ό.π. (υποσημ. 11)].

[19] Δεν υπάρχουν ειδήσεις για τον ακριβή χρόνο και τις συνθήκες της εγκατάλειψης του Δαφνίου από τους δυτικούς, που γενικά τοποθετείται στην οθωμανική κατάκτηση της Αττικής (1456). Την τελευταία χρονικά μαρτυρία της παρουσίας τους στη μονή αποτελεί ένα λατινικό χάραγμα στον Παρθενώνα, στο οποίο μνημονεύεται ο θάνατος του ηγουμένου της Petrus Stolbezch ή Strosberch στις 21 Αυγούστου του 1412 (Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος Λ. Βρανούσης, *Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος,* Ἀθῆναι 1973, 177 178, αριθ. κατ. 223, με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

[20] Δετοράκης, ό.π. (υποσημ. 5), 285, έγγρ. αριθ. 2, στ. 6 19 και σχολιασμός, 286 287.

Εικ. 3. Μονή Πεντέλης. Οι δεσποτικές εικόνες, ο σταυρός και τα λυπηρά του ξυλόγλυπτου τέμπλου του καθολικού, όπως σώζονταν στις αρχές του περασμένου αιώνα ενταγμένα σε νεότερο ξύλινο τέμπλο (© Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, ΧΑΕ 1781).

που απολάμβαναν τα κρητικά ξυλόγλυπτα στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα κατά τα μέσα του 16ου αιώνα, αφετέρου δείχνει πως την ίδια περίοδο δεν υπήρχε στην Αθήνα και την Αττική παράδοση στην τέχνη αυτή[21], ούτε και ικανοί τεχνίτες, ώστε οι τοπικοί εκκλησιαστικοί παράγοντες, όπως ο Ακάκιος, να προσφεύγουν σε ταξίδια στην Κρήτη για παραγγελίες. Ως έργο τεχνίτη που εργάζεται με ιταλοκρητικά πρότυπα αναγνωρίστηκε πρόσφατα ένας σταυρός τέμπλου από το Μαρκόπουλο των Μεσογείων, με προτεινόμενη χρονολόγηση το α΄ μισό του 17ου αιώνα[22]. Το μόνο γνωστό μεγάλο έργο μεταβυζαντινής ξυλογλυπτικής στην περιοχή είναι το τέμπλο του καθολικού της μονής Πεντέλης, του β΄ μισού του 17ου αιώνα ή των αρχών του 18ου, από το οποίο σώζονται οι δεσποτικές εικόνες και ο σταυρός με τα λυπηρά της επίστεψης στο κλειστό σήμερα μουσείο της (Εικ. 3)[23].

[21] Αν και η εικόνα που έχουμε είναι ελλιπής λόγω των πολλών καταστροφών που υπέστησαν οι ναοί της περιοχής, ιδίως στα χρόνια της Επανάστασης του 1821, φαίνεται ότι στην Αττική δεν καλλιεργήθηκε η ξυλογλυπτική κατά την τουρκοκρατία. Η μεγάλη διάδοση των κτιστών τοιχογραφημένων τέμπλων κατά το 18ο αιώνα, όταν η ξυλογλυπτική έφθανε σε άλλες περιοχές στο αποκορύφωμά της, είναι χαρακτηριστική (βλ. παρακάτω). Στον προσανατολισμό αυτό ίσως επέδρασε και η έλλειψη κατάλληλης ξυλείας στα δάση των βουνών της Αττικής.

[22] Χ. Κουτελάκης, «Ξυλόγλυπτα της συλλογής του Αγίου Ιωάννη και ναών του Μαρκοπούλου Αττικής», στο Α. Στεφανής (επιμ.), *Αφιέρωμα στα 100 χρόνια από τα εγκαίνια του Ιερού Ναού Αγίου Ιωάννου Μαρκοπούλου. Πρακτικά διημερίδας* (Μαρκόπουλο, 15 16 Μαΐου 2004), Μαρκόπουλο 2008, 370 372, εικ. 2.

[23] Ι. Η. Βολανάκης, *Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου Πεντέλης,* Ἔκδοσις Ἱερᾶς Μονῆς Πεντέλης, 1974², 28 29, 32 33, 35 37, 57 61. Οι σωζόμενες δεσποτικές εικόνες αποδίδονται στον Ιωάννη Τζέν ή Τζένο, τα χρονολογημένα έργα του οποίου ανήκουν στο διάστημα μεταξύ του 1660 και 1682 (Μ. Χατζηδάκης Ε. Δρακοπούλου, *Ἕλληνες ζωγράφοι μετά τήν Ἅλωση (1450-1830),* τ. 2, Ἀθήνα 1997, 435, εικ. 351 352). Την απόδοση αυτή αμφισβητεί ο καθηγητής Π. Λ. Βοκοτόπουλος, που τοποθετεί τις εν λόγω εικόνες στις αρχές του 18ου αιώνα (*Εἰκόνες τῆς Κέρκυρας,* Ἀθήνα 1990, 142 143).

Το κτιστό τοιχογραφημένο τέμπλο

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, δεν γνωρίζουμε αν η τελική παραγγελία του Ακακίου υλοποιήθηκε και το κρητικό τέμπλο τοποθετήθηκε όντως στο καθολικό του Δαφνίου. Η απουσία κάθε ίχνους του μπορεί να αποδοθεί εξίσου είτε σε μη ολοκλήρωσή του είτε σε καταστροφή του – η μονή δοκιμαζόταν από το 17ο αιώνα και εξής από συχνές πειρατικές επιδρομές[24]. Σε κάθε περίπτωση, σε χρόνο που δεν μας παραδίδεται, υψώθηκε στο καθολικό ένα κτιστό τοιχογραφημένο τέμπλο, το οποίο έχει επίσης καταστραφεί, αλλά η μορφή του διασώθηκε σε απεικόνιση του Paul Durand που δημοσίευσε η Τούλα Καλαντζοπούλου[25]. Πρόκειται για σχέδιο με μολύβι, το οποίο έγινε σε ένα από τα τρία ταξίδια του στην Αθήνα, μεταξύ του 1839 και του 1847, και απεικονίζει το τέμπλο από ΒΔ. (Εικ. 4). Η βεβαιωμένη ακρίβεια των σχεδίων του Durand[26] καθιστά ασφαλή την ταύτιση του εικονιζόμενου τέμπλου με κτιστό, όπως προκύπτει από την ενιαία επίπεδη πρόσοψή του, το πάχος του, την εικονογράφησή του και τα συγκριτικά δεδομένα από σύγχρονά του τέμπλα της Αττικής[27].

Η μορφή του τέμπλου ήταν αυτή ενός ενιαίου τοίχου που κάλυπτε το μέτωπο των δύο ανατολικών πεσσών, όπου αρχικά βρίσκονταν οι ψηφιδωτές εικόνες-προσκυνητάρια με τα ανάγλυφα πλαίσιά τους. Στο κέντρο ανοιγόταν η Ωραία Πύλη με χαρακτηριστικό θλαστό τόξο και ίδιου τύπου ήταν οι θύρες των παραβημάτων. Η τοιχογραφημένη όψη διαιρούνταν σε τρεις επάλληλες ζώνες. Η κατώτερη καλυπτόταν με ποδέα που αναπαριστούσε παραπετάσματα του τύπου που συνηθιζόταν στο χαμηλότερο τμήμα των τοιχογραφιών της περιόδου γενικά. Η δεύτερη και κύρια ζώνη καλυπτόταν με παραστάσεις που είχαν θέση δεσποτικών εικόνων, από τις οποίες μόλις διακρίνονται αμυδρά στο σχέδιο στοιχεία των μορφών του Χριστού και του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στα δεξιά της Ωραίας Πύλης και της Θεοτόκου και της σκηνής της Κοίμησής της στα αριστερά.

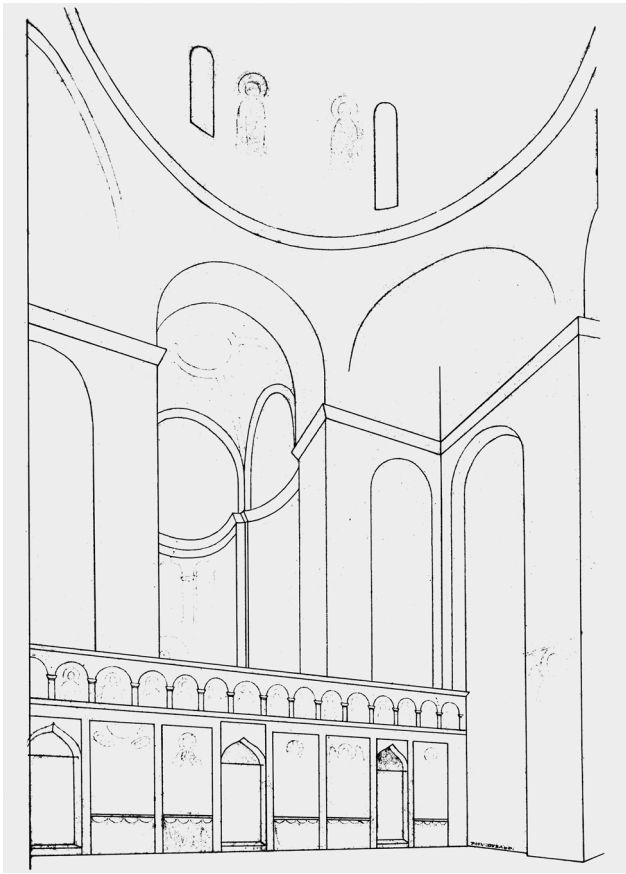

Εικ. 4. Μονή Δαφνίου. Το μεταβυζαντινό κτιστό τέμπλο του καθολικού, σε σχέδιο του Paul Durand (Τ. Καλαντζοπούλου, Μεσαιωνικοί ναοί της Αθήνας από σωζόμενα σχέδια του Paul Durand, *Αθήνα 2002, 127, πίν. 16).*

Από μια ακόμη παράσταση υπήρχε βόρεια και νότια των θυρών των παραβημάτων, με θέματα άγνωστα[28]. Τις τοιχογραφημένες δεσποτικές εικόνες και τις τρεις θύρες επέστεφε η τρίτη και τελευταία ζώνη, μια σειρά από δεκαπέντε μικρά τοξωτά διάχωρα, στα περισσότε-

[24] Για συγκέντρωση των σχετικών περιηγητικών μαρτυριών, βλ. Πάλλης, «Μαρτυρίες για τη μονή Δαφνίου», ό.π. (υποσημ. 1), 129 130.

[25] Στ. Α. Καλαντζοπούλου, *Μεσαιωνικοί ναοί της Αθήνας από σωζόμενα σχέδια και σημειώσεις του Paul Durand* (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2000, 127 128, πίν. 16. Η ίδια, *Μεσαιωνικοί ναοί της Αθήνας από σωζόμενα σχέδια του Paul Durand,* Αθήνα 2002, 127, πίν. 16. Σημειώνεται ότι το τέμπλο απεικονίζεται και σε ένα σκίτσο του εσωτερικού του ναού που έκανε ο Christian Hansen το 1834/5, αλλά με τόσο συνοπτικό τρόπο, που δεν επιτρέπει καμία σχεδόν παρατήρηση, πλην της διαπίστωσης ότι βρισκόταν στη θέση του (M. Bendtsen, *Sketches and Measurings. Danish Architects in Greece, 1818-1862,* Κοπεγχάγη 1993, 48, 264, αριθ. ChrH.324).

[26] Πρβλ. τις παρατηρήσεις του καθηγητή Χ. Μπούρα, *Βυζαντινή Αθήνα, 10ος-12ος αι.*, Αθήνα 2010, σποραδικά. Για τη μέθοδο εργασίας του, βλ. Καλαντζοπούλου, *Ναοί της Αθήνας από σχέδια του Durand,* ό.π., 19 21.

[27] Βλ. αναλυτικά παρακάτω.

[28] Στην παράσταση νότια της θύρας του διακονικού διακρίνεται μόνο ένας φωτοστέφανος.

ρα από τα οποία διακρίνονται μορφές σε προτομή· πρόκειται για μια Μεγάλη Δέηση, με το τρίμορφο και τους αποστόλους. Η συγκεκριμένη παράσταση επιστέφει πολλά μεταβυζαντινά κτιστά τέμπλα της Αττικής[29]· δείγματά της σώζουν ο Άγιος Ιωάννης των Μπενιζέλων στον Ελαιώνα Αθηνών (1765)[30], ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος (1750)[31] και ο Άγιος Αθανάσιος στην Παιανία (1773)[32], οι Ταξιάρχες στα Καλύβια (18ος αι.)[33], ο Άγιος Παντελεήμων στην Ανάβυσσο (18ος αι.)[34], η Κοίμηση στο Παλαιοχώρι της Μάνδρας (τέλη 17ου-αρχές 18ου αι.)[35], ο Άγιος Αθανάσιος (18ος αι.)[36] και η Παναγίτσα στα Βίλια (18ος αι.)[37], η Υπαπαντή (18ος αι.)[38] και ο Άη-Γιάννης των Καστανέων στα Μέγαρα (18ος αι.)[39], η Αγία Τριάδα στο Μάζι Μεγάρων (αρχές 19ου αι.;)[40], το παρεκκλήσι της Παναγίας της μονής Οσίου Μελετίου[41] και ο κοιμητηριακός ναός του Αγίου Ιωάννη της ίδιας μονής (1764)[42].

Τα κτιστά τοιχογραφημένα τέμπλα γνώρισαν μεγάλη διάδοση στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Αττικής κατά το 18ο αιώνα, με πλήθος παραδείγματα. Στην περιοχή της Αθήνας και των περιχώρων της, όπου εντάσσεται το Δαφνί, εντοπίζονται[43] στον Άγιο Δημήτριο Λουμπαρδιάρη στο Λόφο Φιλοπάππου (1732)[44], στον Άγιο Ιωάννη των Μπενιζέλων στον Ελαιώνα (1765)[45], στον Εσταυρωμένο στα Σεπόλια[46], στην Ομορφοκκλησιά στο Γαλάτσι (1743)[47], στην Αγία Βαρβάρα στο Χαλάνδρι[48], στον Άγιο Γεώργιο στην Κάτω Πεύκη (Μαγκουφάνα)[49], στην Παναγία Νεραντζιώτισσα στο Μαρούσι[50], στον Άγιο Γεώργιο Κοκκιναρά στην Κηφισιά[51], στους Αγίους Θεοδώρους[52] και στην Αγία Άννα[53] στη Μεταμόρφωση (Κουκουβάουνες), στον Άγιο Ιωάννη στο Μενίδι[54], στον Προφήτη Ηλία στο Μετόχι της Πάρνηθας[55] και στον Προφήτη Ηλία[56] και τον Άγιο Πέτρο (1758)[57] στη Χασιά. Στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής και της Μεγαρίδας απαντούν κτιστά τέμπλα ακριβώς χρονολογημένα με επιγραφή[58] στην Αγία Παρασκευή στο Μαρκόπουλο Μεσογείων (1741) και το προσαρτημένο σε αυτήν παρεκκλήσι της Αγίας Θέκλας (1767)[59], στον Άγιο Αθανάσιο στον Κουβαρά (1743)[60], στον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο στην Παιανία

---

[29] Οι εντός παρενθέσεων χρονολογίες και η βιβλιογραφική τεκμηρίωση που ακολουθεί αφορούν μόνο στα τοιχογραφημένα τέμπλα των αναφερόμενων ναών.

[30] Καλαντζοπούλου, *Σχέδια και σημειώσεις του Durand*, ό.π. (υποσημ. 25), 161 166, πίν. 28. Πάλλης, *Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου*, ό.π. (υποσημ. 1), 463.

[31] Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά, 136 137, πίν. 123α β.

[32] Χ. Μπούρας Α. Καλογεροπούλου Ρ. Ανδρεάδη, *Ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς*, Ἀθήνα 1969, 237, εικ. 215. Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 28 (1973), Χρονικά, 76, πίν. 73β. Μ. Χατζηδάκης, *ΑΔ* 29 (1973 1974), Χρονικά, 193, πίν. 137α.

[33] Ε. Γκίνη Τσοφοπούλου, «Εκκλησίες από την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο στην περιοχή Καλυβίων», *Πρακτικά Α΄ Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής. Αφιέρωμα στον Χρίστο Ν. Πέτρου-Μεσογείτη* (Καλύβια Αττικής, 19 21 Οκτώβρη 1984), Καλύβια 1985, 192.

[34] Μπούρας Καλογεροπούλου Ανδρεάδη, ό.π., 93, εικ. 102.

[35] Στο ίδιο, 285, 286, εικ. 239, 241 242.

[36] Στο ίδιο, 290, εικ. 261.

[37] Στο ίδιο, 291, εικ. 277.

[38] Γ. Στεργίου, ἀρχιμανδρίτης (ἐπιμ.), *Μεγαρέων ψυχῆς καταφύγια. Ὁδοιπορικὸ στὰ ἐξωκκλήσια καὶ παρεκκλήσια τῶν Μεγάρων*, χ.τ., 1998, 77, εικ. 87.

[39] Στο ίδιο, 83, εικ. 92.

[40] Στο ίδιο, 128, εικ. 158.

[41] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, «Ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλαύρια αὐτῆς», *ΑΒΜΕ* Ε΄ (1939 1940), 115.

[42] Στο ίδιο, 117 118, εικ. 63.

[43] Και εδώ οι εντός παρενθέσεων χρονολογίες και η βιβλιογραφική τεκμηρίωση αφορούν μόνο στα τοιχογραφημένα τέμπλα των αναφερόμενων ναών.

[44] Ε. Γκίνη Τσοφοπούλου, *ΑΔ* 43 (1988), Χρονικά, 84 85, πίν. 50α.

[45] Βλ. υποσημ. 30.

[46] Γ. Λαμπάκης, «Μουσεῖον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις τοῦ ἔτους 1899», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, τ. Δ΄ (1904), 11. Καλαντζοπούλου, *Σχέδια και σημειώσεις του Durand*, ό.π. (υποσημ. 25), 149 154, πίν. 23 24. Πάλλης, *Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου*, ό.π. (υποσημ. 1), 93 94.

[47] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, *Ἡ Ὄμορφη Ἐκκλησιά*, Ἀθῆναι 1921, 22, 33, 37. Ἀ. Βασιλάκη Καρακατσάνη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὄμορφης Ἐκκλησιᾶς στὴν Ἀθήνα*, Ἀθήνα 1971, 6, πίν. 2β.

[48] Στ. Ε. Παπαδόπουλος, *Τὸ ναΰδριον τῆς Ἁγίας Βαρβάρας Χαλανδρίου*, Ἀθῆναι 1981, 16 19. Πάλλης, *Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου*, ό.π. (υποσημ. 1), 255.

[49] Στ. Α. Μουζάκης, *Βυζαντινές - Μεταβυζαντινές εκκλησίες Βόρειας Αττικής (12ος-19ος αιώνας). Αρχιτεκτονική - εικονογραφική περιγραφή*, Αθήνα 2010, 328 (όπου εικόνα).

[50] Πάλλης, *Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου*, ό.π. (υποσημ. 1), 290. Μουζάκης, ό.π., 9.

[51] Στο ίδιο, 199 200.

[52] Στο ίδιο, 271.

[53] Στο ίδιο, 278 279, εικ. στη σ. 280.

[54] Στο ίδιο, 90.

[55] Δ. Γ. Γιώτας, *Παλιά μοναστήρια της Πάρνηθας*, Δήμος Φυλής 2004, 56. Πάλλης, *Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου*, ό.π. (υποσημ. 1), 171.

[56] Στο ίδιο, 132.

[57] Στο ίδιο, 131 132. Μουζάκης, ό.π., 390, εικ. στη σ. 391.

[58] Παρατίθενται κατά χρονολογική σειρά.

[59] Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 24 (1969), Χρονικά, 97 98. Μ. Λάζαρη, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στό Μαρκόπουλο Μεσογείων», *ΔΧΑΕ* ΙΑ΄ (1982 1983), 188, εικ. 2.

[60] Μπούρας Καλογεροπούλου Ανδρεάδη, ό.π. (υποσημ. 32), 163, εικ. 180 183, 192.

(1750)[61], στον κοιμητηριακό ναό του Αγίου Ιωάννη της μονής Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα (1764)[62], στον Άγιο Γεώργιο στο Κορωπί (1767)[63], στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο κοιμητήριο Μαρκοπούλου (1767)[64], στον Άγιο Αθανάσιο στο Κορωπί (1768)[65], στην Παναγία Μεσοσπορίτισσα στον Έλυμπο (1772)[66], στον Άγιο Ιωάννη το Μακρινό στο Μάζι (1772)[67], στον Άγιο Αθανάσιο (1773, με παλαιότερο στρώμα) στην Παιανία (Λιόπεσι)[68], στον Άγιο Γεώργιο και τον Άγιο Ιερόθεο στα Μέγαρα (1784)[69] και στην Κοίμηση της Θεοτόκου στην Παιανία (1803)[70].

Λόγω του πλάτους του μεσοβυζαντινού τριμερούς Βήματος που έπρεπε να καλύψει (7,70 μ. περίπου), το κτιστό τέμπλο του Δαφνίου συγκαταλέγεται στα μεγαλύτερα του είδους του στην Αττική[71]. Αν και στο σωζόμενο σχέδιο δεν διακρίνονται τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της ζωγραφικής του, μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά στο 18ο αιώνα με βάση τη διάδοση των κτιστών τέμπλων στην Αττική, την παρουσία της Μεγάλης Δέησης σε παραδείγματα της ίδιας περιόδου και την ύπαρξη θλαστών τόξων σε, επίσης, σύγχρονα τέμπλα[72]. Κατά το 18ο αιώνα, παρά τη γενική παρακμή της μονής, εξακολουθεί να σημειώνεται κάποια οικοδομική δραστηριότητα στο συγκρότημά της, όπως η ανέγερση του δυτικού παρεκκλησίου στην πρόσοψη του εξωνάρθηκα του καθολικού από το *ρουφέτιο των μπακάληδων* το έτος 1764[73]. Δεν θα πρέπει επομένως να ξενίζει η κατασκευή και αγιογράφηση ενός νέου τέμπλου για τις λειτουργικές ανάγκες του ναού.

Το μεταβυζαντινό κτιστό τέμπλο επιβίωσε των καταστροφών που υπέστη το καθολικό του Δαφνίου κατά την Επανάσταση του 1821[74] και διατηρήθηκε τουλάχιστον μέχρι το 1847, χρονολογία του τελευταίου ταξιδιού του Durand από το οποίο διαθέτουμε σχέδια. Το 1852 μια ομάδα Αθηναίων πήρε την πρωτοβουλία να συγκεντρώσει χρήματα και να πραγματοποιήσει μικρές επισκευές στο καθολικό της εγκαταλελειμμένης πλέον μονής, «ἀπὸ θρησκευτικὸν καὶ φιλοκαλίας ζῆλον»[75]. Σε σχετικό έγγραφο του Νομάρχη Αττικής της 21ης Αυγούστου 1853 προς το Υπουργείο των Εσωτερικών, αναφέρεται ότι οι πολίτες «ἐπέφερον εἰς αὐτόν (ενν. το καθολικό) μερικὰς βελτιώσεις, καὶ πρὸ πάντων κατεσκεύασαν τὸ τέμπλεον»[76].

Η παραπάνω αναφορά μπορεί να θεωρηθεί ως τεκμήριο της αντικατάστασής του κτιστού τέμπλου, μάλλον κατά τη διάρκεια του έτους 1853, από μια νέα κατασκευή. Η τελευταία μπορεί να ταυτιστεί με το ξύλινο εικονοστάσιο νεοκλασικού ύφους που βρίσκουμε τοποθετημένο στο καθολικό κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και τις πρώτες του επόμενου – απεικόνισή του εμφανίζεται για πρώτη φορά στη σχολαστική αποτύπωση του μνημείου που πραγματοποίησε ο Benouville το 1877[77]. Πρόκειται για ένα ψηλό φράγμα διαιρεμένο καθ' ύψος σε ζώνες θωρακίων, δεσποτικών εικόνων και δωδεκαόρτου, με λεπτούς ιωνικού ρυθμού κιονίσκους που ανείχαν το θριγκό όπου εκτεινόταν το τελευταίο (Εικ. 5). Ο εξαιρετικά λιτός ξυλόγλυπτος διάκοσμος περιοριζόταν σε απλά γεωμετρικά πλαίσια που όριζαν τα

---

[61] Βλ. υποσημ. 31.

[62] Βλ. υποσημ. 42.

[63] Μπούρας Καλογεροπούλου Ανδρεάδη, ό.π. (υποσημ. 32), 13, εικ. 36 37.

[64] Ε. Κουνουπιώτου Μανωλέσσου, *ΑΔ* 30 (1975), Χρονικά, 55.

[65] Μπούρας Καλογεροπούλου Ανδρεάδη, ό.π. (υποσημ. 32), 12, εικ. 22 και 24.

[66] Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 16 (1960), Κείμενον, 69. Μπούρας Καλογεροπούλου Ανδρεάδη, ό.π. (υποσημ. 32), 92, εικ. 99.

[67] Στεργίου, ό.π. (υποσημ. 38), 137.

[68] Βλ. υποσημ. 32.

[69] Αι. Παντελίδου Αλεξιάδου, *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, 78. Στεργίου, ό.π. (υποσημ. 38), 71, εικ. 76 και 78.

[70] Χ. Πανουσάκης, «Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Παιανία (Παναγία στο Λιόπεσι)», *Εκκλησίες* 2, 1982, 218, εικ. 12.

[71] Μεγάλα σε μήκος κτιστά τέμπλα εντοπίζονται σε ναούς μεγάλων διαστάσεων, όπως οι βασιλικές του Αγίου Πέτρου Χασιάς και του Αγίου Αθανασίου Παιανίας, ή ως προσθήκες σε παλαιότερες, μεσοβυζαντινές ή υστεροβυζαντινές εκκλησίες, όπως η Ομορφοκκλησιά στο Γαλάτσι.

[72] Το πλησιέστερο τοπογραφικά παράδειγμα τέμπλου που περιλαμβάνει και τα δύο αυτά στοιχεία βρίσκεται στον Άγιο Ιωάννη των Μπενιζέλων.

[73] Ὀρλάνδος, «Νεώτερα εὑρήματα», ό.π. (υποσημ. 16), 98 99, εικ. 4Γ.

[74] Ν. Ἀ. Βέης, «Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Μονῆς Δαφνίου καὶ τῆς περιχώρου αὐτῆς κατὰ τὸν Ἀγῶνα (1821 1827)», *ΔΧΑΕ* περ. Β΄, τ. Δ΄ (1927), 75 99.

[75] Βλ. την από 12ης Σεπτεμβρίου 1852 αίτηση που υπογράφουν 103 πολίτες προς το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (ΓΑΚ, Αρχείο Μοναστηριακών (1833 1888), Φ. 17). Την ίδια περίοδο έγινε μια απόπειρα αναβίωσης της μονής ως γυναικείας, χωρίς την άδεια της κυβέρνησης και την έγκριση του μητροπολίτη Αθηνών. Η σχετική αλληλογραφία φυλάσσεται στον ίδιο φάκελο (17) των Μοναστηριακών των ΓΑΚ.

[76] ΓΑΚ, Αρχείο Μοναστηριακών (1833 1888), Φ. 17.

[77] G. Millet, *Le monastère de Daphni. Histoire, architecture, mosaïques*, Παρίσι 1899, πίν. III.

Εικ. 5. Μονή Δαφνίου. Το νεότερο ξύλινο τέμπλο του καθολικού (Μ. Καζανάκη-Λάππα - Φ. Μαλλούχου-Tufano (επιμ.), Τα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδος στη Διεθνή Έκθεση της Ρώμης του 1911. Οι φωτογραφίες του Φωτομετρικού Ινστιτούτου του Βερολίνου στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, *Αθήνα 2009, 62-63, αριθ. 17).*

επιμέρους διάχωρα. Οι εικόνες ανήκαν στη λεγόμενη ναζαρηνή τεχνοτροπία[78] και ακολουθούσαν ως προς τα θέματα τη διάταξη που υπήρχε στο κτιστό τέμπλο, με την προσθήκη του αγίου Γεωργίου και του Ευαγγελισμού στα ακραία διάχωρα. Στις θύρες της πρόθεσης και του διακονικού παριστάνονταν ένας αρχάγγελος και η

[78] Δεν εντοπίσαμε στοιχεία για τον ή τους ζωγράφους των εικόνων αυτών.

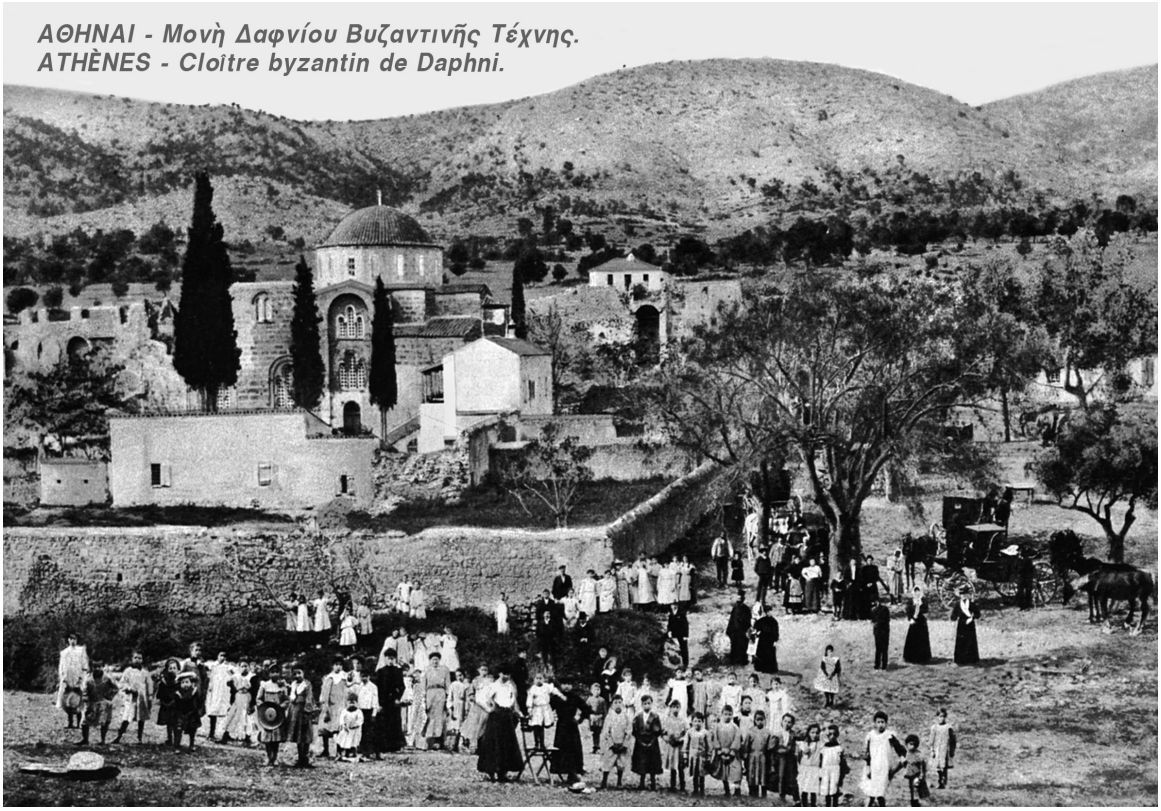

Εικ. 6. Προσκυνητές στο Δαφνί στις αρχές του περασμένου αιώνα. Επιχρωματισμένο επιστολικό δελτάριο (© Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ).

Μεταμόρφωση. Επάνω από την Ωραία Πύλη ήταν τοποθετημένος ο Μυστικός Δείπνος και ψηλότερα, σε μεμονωμένο αετωματικό πλαίσιο, η αγία Τριάδα.

Το ξύλινο αυτό τέμπλο εξυπηρέτησε την τελευταία περίοδο της λειτουργικής ζωής της μονής Δαφνίου και του καθολικού της[79], η οποία διήρκεσε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1920, όταν πλέον καθιερώθηκε ο μνημειακός του χαρακτήρας[80]. Μέχρι τότε, το Δαφνί εξακολούθησε να πανηγυρίζει κάθε χρόνο στις 23 Αυγούστου, κατά την Απόδοση της εορτής της Κοίμησης της Θεοτόκου[81], και συγκέντρωνε πολλούς προσκυνητές από την Αθήνα και τον Πειραιά. Περιοδικά διοργανώνονταν, επίσης, ιδιωτικές λειτουργίες από επαγγελματικούς συλλόγους, όπως το σωματείο των αμαξηλατών της Αθήνας[82], στις οποίες συνδυάζονταν το θρησκευτικό προσκύνημα με την εκδρομή και την αναψυχή σε εκείνη τη μακρινή τότε εξοχή της πρωτεύουσας (Εικ. 6).

[79] Σημειώνεται ότι οι μεγάλης κλίμακας αναστηλωτικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στο καθολικό από το 1886 και εξής, δεν έθιξαν το τέμπλο αυτό, που παρέμεινε στη θέση του (βλ. αναλυτικά Ε. Α. Χλέπα, *Τα βυζαντινά μνημεία στην Ελλάδα. Ιδεολογία και πρακτική των αποκαταστάσεων, 1833-1939,* Αθήνα 2011, 76 102, εικ. 65 93, και ειδικά 77, εικ. 67, όπου απεικόνιση του τέμπλου από τους R. W. Schultz και S. H. Barnsley, του 1888 1890).

[80] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ-Πεντελικοῦ-Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω, ΕΜΜΕ* Γ΄ (1933), 224.

[81] Γ. Λαμπάκης, *Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία τῆς Μονῆς Δαφνίου,* ἐν Ἀθήναις 1889, 63.

[82] Το σωματείο των αμαξηλατών της Αθήνας τελούσε λειτουργία στο Δαφνί κατά την εορτή του Αγίου Γεωργίου (στο ίδιο, 57).

Georgios Pallis

NEW EVIDENCE ON AKAKIOS AMPELIKOS, "SECOND FOUNDER" OF THE DAPHNI MONASTERY (16th c.), AND THE POST-BYZANTINE ICONOSTASES OF THE KATHOLIKON

The revival of the Daphni monastery as an orthodox convent in the 16th century had been connected, on the basis of a few documents, with a monk called Akakios. An unpublished notarial act from Corfu and two recently published Cretan contracts offer new evidence on his identity, as well as on the history of the templon screens that decorated the katholikon in the Ottoman period.

The new documents reveal in first place the surname of the monk: Ampelikos. Akakios Ampelikos was found at Corfu in 1542, under the office of oikonomos of Daphni monastery, trying to get back the money that he had paid to liberate the captured hieromonachos Iosif Mavromatis. In1549 he traveled to Crete, in order to commission a wood-carver for a new iconostasis for the katholikon. He spent about two months in the island, visiting churches of Candia and Rethymnon, where he collected patterns and ideas for the new iconostasis. He finally gave the order to Ioannis Skordilis, a wood-carver of Candia.

The second founder and first renovator of Daphni – a title attributed to him in two earlier documents from Corfu and Kephalonia – was a rather energetic clergyman, traveling in the Venetian provinces of Greece for the needs of the convent. His origins and early career are still unknown. In any case, the new evidence on his activity assures that he was the main factor of the revival of Daphni, probably in the 1540's, including the large scale repairs and additions to the old monastic complex.

The wood-carved iconostasis of Skordilis, if was finally placed in the katholikon, it would be the second iconostasis of the church, after that of the middle Byzantine period, which had been destroyed in an unknown time. The document's description of the Cretan iconostasis, full of current Italian terms, shows that it was a typical example of the post-Byzantine iconostases that were produced in Candia in the 16th century, most prized in many churches and monasteries of Greece and the orthodox Near East.

In the 18th century a new iconostasis was erected in the katholikon, presumably to replace the wooden one. The new structure was of built masonry, with a façade painted with figures standing in the place of templon icons. This type of built iconostasis was rather common in the church architecture of Attica during this century, with numerous examples around Athens, the plain of Mesogeia and Megaris. This third iconostasis in the katholikon's history existed till the 19th century, probably till 1853, when it gave its place to the last, wooden iconostasis, of a simple classical form, which served the needs of the then occasional use of the monument as a church.